

geiket óriási arányokra hatványozza”) ad választ, sőt ennek révén a Kossuth-élmény és Jókai alkotásmódja között teremt összefüggést: „Efféle multiplicátor működését csodálta meg elbeszélőnk a Honvédelmi Bizottmány elnökének kifogyhatatlan energiájában, merészségében, sokoldalúságában, s a lelkébe mélyen beivódott látvány lett később a kiindulópontja számos hőse megteremtésének. Tágabb értelemben tehát a nem-politikus főalakjai –

például Berend Iván, Tatragi Dávid – szintén örökösei a hajdani kormányzónak. Örökölték tőle az egyéni és a közösségi akarat győzelmébe, valósággal mindenhatóságába vetett hitet!” (24.) Nagyon is gyakran jut el ilyen módszerrel Nagy Miklós fontos felismerésekhez. Olyasfajta „filológia” tehát az övé, amely nélkül megbízható és lényeges eredmények nem képzelhetők el.

Imre László

PILINSZKY JÁNOS ÖSSZEGYŰJTÖTT LEVELEI

Szerkesztette, a szöveget gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta Hafner Zoltán, Budapest, Osiris, 1997, 723 l. (Osiris Klasszikusok).

Pilinszky János összegyűjtött műveinek sorozatát 1993-ban kezdte el kiadni az akkor még Századvég, azóta Osiris Kiadó. Az összegyűjtött levelek a sorozat záró darabja. Pilinszky János hétszáznyolcvanhat levelét tartalmazza az 1944 októbere és 1981 áprilisa közötti időszakból, kivéve az 1949-es évet. A kötet nagy hozadéka, hogy mintegy hatszáznegyven levél első közlés. Az utószó szerint körülbelül százhusz levél jelent meg korábban.

1992-ben Csokits János jelentette meg a költő harminckét levelét *Pilinszky Nyugaton* címmel, Czigány Lóránt 1994-ben publikált több levélből részleteket a *Gyökértelen, mint a zászló nyele* című tanulmányában, legutóbb pedig Hafner Zoltán adott ki leveleket: *Pilinszky Rómában 1947, 1967*. Az első közlésű levelek származási helyei a folyóiratokon kívül egyrészt a közgyűjtemények: a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára és a Petőfi Irodalmi Múzeum; másrészt harminckilenc magánszemély magántulajdo-

na. Ez utóbbiak összegyűjtése mögött hatalmas kutatóhadjárat áll, amelynek során több mint száz személyt kerestek fel. Közülük majdnem a felénél nem volt Pilinszkytól származó levél. A körülbelül ötven levéltulajdonos közül tizenöten nem járultak hozzá a levelek nyilvánosságra hozatalához. Emiatt aztán a levelek összegyűjtésében a teljességre való igényről le kellett mondani. Ezt fel is vállalja a kötet utószavában Hafner Zoltán, de nem csak a fenti okból, hanem azért is, „hogy a már amúgy is terjedelmes anyag mielőbb áttekinthető és a szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhető legyen”.

Az utószó szerint a Pilinszky-levelezés kiadásának célja forrásmunkaként a további kutatások, értelmezési lehetőségek segítése. Ez azonban nem a szélesebb olvasóközönség feladata, de még csak nem is a szűkebb olvasóközönségé: az irodalomnak elkötelezett egyetemistáké, tanároké, hanem a Pilinszky-specialista filológusé.

Tehát két levelezéskiadási szándék és módszer keveredett itt össze. Az egyik a

valóban nagyközönségnek szóló áttekinthető levélanyag, ami betekintést enged egy híresség mindennapi életébe, személyiségének aurájába bevonja az érdeklődőt, ami a híres személyiség körüli kultuszt szolgálja. Egy ilyen kötet ezen kívül betekintést enged a nyilvánosság kulisszái mögé, addig nem úgy értelmezett eseményeket téve a helyére. A levelek megfelelő válogatás eredményeképpen szolgálhatnak ilyen célt különösebb jegyzetapparátus nélkül, hiszen ilyenkor az adott szempont szerinti válogatás önmagáért beszél. Ilyen például Németh László lányához szóló leveleinek válogatása, ami zsebkönyvnyi terjedelemben ad képet az író magánéletéről (NÉMETH László, *Levelek Magdához*, Tatabánya, 1988). Ezzel szemben a kutatóknak szánt levélgyűjtemény forrásanyagul szolgálhat az illető szerző életrajzának pontosításához, tudományos igényű biográfijához, a művek keletkezéstörténetéhez, a szerzői intenció megállapításához, a korabeli irodalmi élet feltérképezéséhez. Az összegyűjtött levelezés használható erre, amelynél a tudományos igényű pontosságot szolgálja a teljesség és a kritikai kiadás. Az ilyen típusú levelezéskötetben a jegyzetanyag tartalmazza a levelek összes vonatkozását a szakirodalomra és az összes filológiai összefüggést az illető életmű különböző műnembe tartozó darabjai között.

A kötet feltételezett megírásuk időrendjében tartalmazza Pilinszky leveleit, amit a levelek tartalma, illetve a címzettek visszaemlékezése alapján állapított meg Hafner. Külön csoportba került az a huszonhat levél, amely nem sorolható időrendbe, és az a negyvenhét fogalmazvány a költő hagyatékából, amelyeknek elküldött példányai nincsenek meg. A levelek

után áll az utószó, azt követik a jegyzetek, amelyek rövidítéseit a képmelléklet utáni mutató oldja fel. Ezen kívül gazdag mutatók tartalmazzák a levelek címzettjeinek alfabetikus felsorolását, a hozzájuk írt levelek sorszámaival; a levelek kelezési helyeinek felsorolását levélszámokkal; az említett Pilinszky-művek felsorolását, de már az említés oldalszámaival; és végül az említett személyek névsorát, szintén oldalszámmal. A kötet végén a tartalomjegyzék áll, amiben nem a levelek szerepelnek oldalszámmal (a címzettek és a sorszám megadásával), hanem az évszámok. Az ilyen tartalomjegyzék nyilvánvalóan nem az egyes levelek keresésében igazít el, hanem általában a kötetben. Viszont a mutatók igazán jó segítséget nyújtanak a levélkeresésben.

A levelek datálásához nem a jól bevált postabélyegző szerinti módszert követi a sajtó alá rendező, holott ezzel a besorolatlan levelek kategóriáját ki lehetett volna küszöbölni. Így most a levelezéskötet eltér például a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának Körmeny Kinga által szerkesztett katalógusától, amelyben Pilinszky nővéréhez, Kovács Barnabásnéhoz írott utolsó levelei pontosan sorba vannak állítva, míg az összegyűjtött levelekben lapozgatni kell a besorolatlan levelek és a többi levél között. Ez annál is inkább fölösleges kényelmetlenségnek tűnik, mivel nem derül ki, milyen előny származik a keletkezés szerinti datálásból, szemben azzal a hátránnyal, hogy a külön kerülő levelek kiesnek a figyelem középpontjából és megtörik a levelek kronologikus rendjét. A keletkezés szerinti datálásnak nem lehet különösebb elvi alapja, hiszen a levélműfajra jellemző, hogy megírják és elküldik. Az előbbi pontos idejéről a levél

írója tudhat, de ha ő nem datálja, akkor arra a címzett sem emlékezhet vissza, mivel éppen hogy nem volt jelen a levél keletkezésekor, ezért volt szükség megírására. Tehát a címzett csak a levél érkezéséről adhat információt, amiről a postabélyegző pecsétje is, de az utóbbi sokkal pontosabban és tényszerűbben. A kötet olvasását az könnyítené meg, ha a fogalmazványokkal együtt kronologikus rendbe szerkesztett levelek közé lennének beillesztve a boríték és dátum nélküli levelek, s elhelyezésük indoklását a jegyzet tartalmazná. (A kritikai kiadás szabályzata pontosan tartalmazza a nehezen vagy egyáltalán nem megállapítható dátumú szövegek besorolásának lehetséges módjait: 3.2, 3.41, 3.42.)

A levelek szövegekölése a mai helyesírásnak megfelelően történt. A nevek átírásának egységesítésére és az olvashatatlanság vagy bizonytalan olvasatú szavakra, illetve az esetleges nyelvtani pontatlanságokra a [] jel utal. A nyilvánvaló tollhibák javítása a jegyzetben való említés nélkül történt. E sorok írója az MTA Kézirattárában lévő MS 5949. jelzetű doboz levelei közül körülbelül száz levelet olvasott össze a kiadott változattal. (Ez a kötet egynyelvűen nagyvonalúan számítva.) A levelek összevetésekor vált egyértelművé az öszszegyűjtött levelek kiadásának jelentősége. A korai időszakból származó, sokszor cenzúrázott levelezőlapok már szinte olvashatatlanná koptak. Talán ez volt az utolsó előtti pillanat megmentésükre. Ilyen például a kötet első darabja.

Az ékezetek, az egybeírás-különírás, az idézés, az idegen szavak toldalékolása, az írásjelek pótlása, javítása fellebbezhetetlenül pontos és igényes. Azonban sokszor találok indokolatlan változtatásokkal

is. Ilyen például az említett levélben a *föjlönni* szó igekötőjének *fel*-re javítása, ami nem helyesírási vagy nyelvhelyességi kérdés, hanem stilisztikai. Ez a kérdés a levélben elküldött versek miatt nyer különös fontosságot.

Kétfajta eltérés különböztethető meg az eredeti szövegtől, ami nem helyesírási vagy tollhiba javítása. Az egyik az egyszerű elvétel, ami félreolvasás eredménye lehet. A másik a hiperkorrekció, amikor a javítás azért indokolatlan, mert ront a szövegen azzal, hogy változtat a jelentésen, az író által választott stíluson. Ami az előbbinél nem lehetséges, az az utóbbi esetben kötelező: a változtatás jelölése és magyarázata.

A 20. számú levélben grammatikailag lett rossz a mondat a [leveled] „Még ágyban ért” formula múlt idejű igéjének határozói igenévre cserélésével: „Még ágyban érve reggelizés közben, s most is az ágyamban ülve válaszolok, mivel rendszerint 11-ig is ellustálkodom”. A 93. levélben az „alvás után is fáj a fejem” kijelentésből kimaradt a módosítószó, a „gumim” szóból a birtokos személyjel; az F 38.-ban a „jogi következménye” kifejezés többes számú lett; az 500.-ban „volt” helyett „van”; az 599.-ben „lenne” helyett „lesz” áll. Az 511. számú levélben a „tüzed megtakad” helyett *tüzet* áll. Ez a javítás megegyezik Jelenits István szövegekölésével (Magyar Napló, 1991. november 15.). Talán helyénvaló is, hiszen előtte a „kávét hoztad” szó szerkezettel így koherens, de mégis olyan változtatás a szövegen, ami jelzésre szorulna, mert az az író joga, hogy válasszon a koherens és a jelentést kiegészítő kifejezés között. A Jelenits által közölt öt levélben arányában sokkal több ilyen hiba van, amelyeket Hafner kiküszö-

ből. Kétszer használ múlt időt jelen helyett (280: megkapja, 551: reménykedem); főlegesen told be vesszőt; névelő helyett kötőszót (a – s), „fel” helyett „föl”-t ír; egész szót (280: tökéletesen), sőt utóiratot kihagy, amiről Hafner a jegyzetben közli is, hogy hová lett betoldva. Ugyanakkor nem javítja ki a helyesírást, amit viszont Hafner megtesz (630: „rám fér” külön írva). Hafner tehát sokkal szöveghűbben közli a leveleket. Ráadásul a megszólítás tipográfiája követi az eredetit (hol külön sorban van felkiáltójellel, hol folyamatosan, gondolatjellel).

Hiperkorrekciónak tartom a 687. levélben a „kult. központ” rövidítés feloldását, amikor Pilinszky előzőleg közli, hogy „expresstílus”-ban ír. A 417. levélben a „semmit se” kifejezést „sem”-re finomítja, ami az élőnyelvi kifejezésmódot változtatja meg. Más levelekben egyébként meg is hagyja (pl. 582). Csokits János is közli ezt a levelet, de ezen nem változtat. Szemben a 261. számú levélben szereplő, versekkel kapcsolatos megjegyzéssel: „nem szerepelnek kötetben”, amelybe mindketten betoldanak egy határozott névelőt, ami azért megtévesztő, mert konkrét kötetre utal. Az illető versek datálásával kapcsolatban így nem merülhet fel kétely, míg ha bármelyik előző kötetbe nem kerültek be, az arra utal, hogy tágabb időintervallumba tehető a keletkezésük lehetősége.

Talán már így is túl sok példát idéztünk, ezért most számszerű összegzésre teszek kísérletet: összesen 23, a fentiekhez hasonló „hibát” találtam a vizsgált 112 levélben. Ha feltételezzük, hogy a minta alapján az egész kötetről kapunk képet, akkor a levelek húsz százalékban tartalmazzak eltérést az eredeti szövegtől. Ez nem rosszabb Csokits szövegközlésénél, és sokkal

jobb Jelenitsénél. Egy ilyen hatalmas levéltömegnél talán meg is bocsátható, csakhogy a levelekben lévő versek filológiai hitelességét megkérdőjelezi. A 287. és a 44. levelekben elküldött *Préta* és *Csak tollpíhek* című ceruzával írt versekben fekete tintás javításai vannak a központosításnak, amit hol figyelembe vesz Hafner, hol nem. Ezeket és az 563. levélbeli verseket egyes ékezetek javításával, mások meghagyásával némiképpen a kötetben megjelent változathoz közelíti, amelyek így már nem tekinthetők hiteles szövegváltozatnak, azaz a filológusi kutatómunkának erős fenntartásokkal szolgálhatnak csak forrásul.

Üdvözlendő módon a levelek aláírásához kapcsolódó kedveskedő rajzok is láthatók a kötetben: az 595., 596. számú leveleknél tacska, a 281.-nél virág, az 525.-nél aláírás helyett emberfigura, a 115. számú, a költő betegsége miatt Szilágyi Júliánál elmaradt találkozást kimentő levél végén egy ágyban fekvő alak. A 477. levélben Pilinszky Jutta párizsi lakásában lévő szobája berendezésének alaprajza szerepel, a 700.-ban pedig Töröcsik Marinak szolgált eligazításul a Pilinszky székesfehérvári lakásához vezető út térképe. A szövegközlés hűségének ilyen felfogása meggyezik a kritikai kiadás követelményével. A képmellékletben bemutatott levélfakszimilék, képeslapok, kötetcímlaphoz való fénykép, újságkivágás szintén megfelel a kritikai kiadás szabályzatában előírtaknak (2.4, 2.5).

A kötet felosztásának különössége, hogy az utószó a levelek és a jegyzetek között van, tehát a levelek összegyűjtését kommentálja, nem pedig a jegyzetanyagot vagy az egész kötetet. Azért egy bekezdés erejéig tartalmazza a jegyzetek felépítését:

a dokumentum leírása, a közlés alapjául szolgáló forrás, lelőhelye, címezése, első megjelenése. „Ezt követik a levélben említett személyekről, eseményekről szóló felvilágosítások. [...] Ahol lehetséges volt, és a levél megértését segítette, ott a címzett hivatkozott levelére vagy utólagos kommentárjára utalok, többször is idézek belőle.”

Nézzük tehát, milyenek a jegyzetek! Annak ellenére, hogy a fenti feladatkörbe nem tartozik bele, nagyon sok levélnél jegyzetelve van, hogy Pilinszky melyik prózai írásában említette a levélben előforduló eseményt, gondolatot. Azaz a jegyzet a Pilinszky János *Összegyűjtött művei* című sorozatkiadás írásaival való összefüggésekre utal. Például a 293. levél jegyzete közli, hogy a „Meg kell tanulnunk vágyakozni az után, ami a miénk”, nem tudni, kitől idézett, Töröcsiknek szóló mondat melyik cikkében tér vissza. Vagy hogy Simone Weil sírjának látogatásáról (378. levél) a *Beszélgetések* kötetben hol olvashatunk. A Gabriel Marcel kedvességét említő, 348. számú levél jegyzete elárulja, hogy a *Tanulmányok, esszék, cikkek* mely cikkében vall erről részletesen a költő. Az 527. levélben annyit ír Pilinszky, hogy cikket küldött az Élet és Irodalomba – a jegyzetből kiderül, hogy melyik az és hol található Pilinszky János *Összegyűjtött műveiben*. Ezzel a nagy arányú filológiai igényességgel a sajtó alá rendező túlteljesíti a jegyzeteknek az általa megadott feladatát.

Szintén kritikai kiadásba illő, ahogyan a 41. számú levélben említett, a *Trapéz és korlátot* ért negatív kritikát idézi a jegyzet, sőt rögtön a másik kettőt is; vagy ahogyan ugyanitt a Németh Lászlóval való első találkozás felidézését Németh írásából

idézi. Végezetül még egy példa: „Illyés Presence-beli vállalkozásának” említéséhez Illyés Gyula *Naplójegyzeteiből* idéz a 37. levél jegyzete. Kritikai kiadásra emlékeztetően lelkiismeretes pontossággal tájékoztat a levelekben az akár csak egy szóval is megemlített versek megjelenéséről, a későbbi címváltozatokról.

A levél eredendően szubjektív műfaj: a magánjellegű kommunikációs helyzetben az író csak a konkrét befogadó számára szükséges információt közli. Emiatt a kívülálló számára eleve nehezen érthető egy levél. A misszilis levél esetében a szöveg mintaolvasója maga a címzett. A jegyzet feladata, hogy a levél mintaolvasója és az olvasó elvárásai horizontjának összeolvadását, azaz a megértést segítse. Tehát a jegyzetnek az olvasóban felmerülő kérdéseket kellene megválaszolnia a levélben szereplő eseményekkel, személyekkel kapcsolatban, ahogyan ezt egyébként az utószó ki is tüzi célul.

Ehhez képest az első néhány levél jegyzete szükséztlenül megadja a családtagok nevét, születési idejét, de nem közli az életrajzi mítoszokat a három nagynéniről, akik közül az egyik apácafőnöknő volt, a másik fejre esett kiskorában és Pilinszky tanította beszélni. A jegyzetek nem segítenek megeleveníteni a levelek világát, ami pedig Tüskés Tibor monográfiájának egy-egy bekezdésnyi idézetével könnyen megoldható lett volna. Az érdeklődő olvasó számára könnyen összekeveredhet, hogy kicsoda Erika, hiszen három is van: a költő nagyanyja, nővére és unokahúga; bár csak az egyik van erre a névre keresztelve, ami a jegyzetből is kiderül, de a családi levelekben a másik két Veronikát is így szólítják, amire viszont már nem tér ki a jegyzet, csak Veronikaként szerepelnek benne,

ami kifejezetten megnehezíti a levelek, illetve Pilinszky családi körülményeinek megértését. A jegyzetanyag elvárasi horizontja szerint mindez az előzetes tudáshoz tartozik. Mint ahogyan a 6. levél címzettjéről, Basch Lórántról a jegyzet annyit árul el, hogy a Baumgarten-alapítvány gazdasági kurátora, azt már nem, hogy mire való ez az alapítvány, ezt már illik tudnia a szélesebb olvasóközönségnek. A probléma az, hogy az 57. jegyzet nem utal vissza a 6.-hoz, és nem várható el, hogy a nem közismert névre majd ötven tétel után emlékezzen az olvasó. Ezzel szemben a 21., 24., Sárközi Mártának és a 23., Pilinszky Jánosnéknak szóló levelek egy bizonyos vers publikálási lehetőségéről szólnak, és a jegyzet még harmadszorra is közli a szóban forgó vers címét. Tehát a jegyzet befogadói horizontja szerint nem elvárható az olvasótól, hogy három levélen keresztül megjegyezze, melyik versről van szó.

Az érdeklődő olvasó elvárasi horizontjának az 58. levél jegyzete felel meg, ami közli a tényt, hogy „Pilinszky Németh László meghívására egy hónapot töltött Hódmezővásárhelyen”, holott ez a levél utalásaiból is kiolvasható lenne tekinthető: a postabélyegző a helyre, a Németkével egy szobában való lakás ténye a meghívásra utalna.

Ezek a szörszálhasogatónak tűnő példák arra világítanak rá, hogyan ingadozik a jegyzetek befogadói horizontja.

Mindezt áthidalhatta volna a mutatók között egy olyan életrajzi vázlat, amiben elhelyezhetőek az anyag legnagyobb részét kitevő életrajzi adatokat tartalmazó levelek. Ilyen TŰSKÉS Tibor monográfiájának vége (*Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., 1986, 209–302), vagy pedig a HAFNER Zoltán tollából

származó, cikkekből, levelekből, interjúkból és versekből álló önéletrajz-montázs: *Költői (ön)arckép-töredékek*, Tiszatáj, 50(1996)/11, 62–72.

Miért, milyen alkalomból írt levelet Pilinszky János? Életének jelentős részét Budapesten töltötte, családja, barátai, munkatársai ide kötötték, Pilinszky tehát akkor írt, amikor elhagyta Budapestet, ami abban a korban szokatlanul sok külföldi utazást is jelentett, lévén ő Petőfi óta az egyetlen Európában is ismert és elismert költői életmű létrehozója. Verseit angol, német és francia nyelvre fordították. Tehát a közel nyolcszáz levél tetemes részét családjának, barátainak írta, másik részét kiadóinak, szerkesztőinek, fordítóinak. Közöttük rengeteg egy-két szavas képeslap található a gyűjteményben, sőt olyan is, ahol ez a néhány szó csak hiányosan olvasható. Egyébként is, Pilinszky általában a tényeket írja meg: ki mit fordít, mikor hová utazik stb. Ezek között szinte elvesznek az érdemi információval szolgáló levelek. Ezért van szükség a – kritikát szinte tanulmánnyá bővítő – leveleket bemutató részre, amelyeket a következő csoportokra osztva tárgyalok: az első csoportban az életrajzot kiegészítő tartalmú levelek lesznek, azután mutatom be az irodalmi életben való részvételről, az azzal kapcsolatos véleményről tanúskodó leveleket, majd a művek szerzői intenciójáról valló leveleket gyűjtöm össze.

Pilinszky nagynénjeivel, később nővére családjával élt egy lakásban (egy rövid időszakot kivéve), tehát szoros fizikai közelségben, ami a vele járó szoros lelki kapcsolat mellett terhes is lehetett. Ez a gyakorlati életben Pilinszkyknél önállótlan-ságot eredményezett, aki időszakos egyedüllétekor levélben örökítette meg, hogy

42 évesen vitte fel a szenet először életében (139). Anyja halála után nővére tevédik át a bensőséges kötődést jelentő szerep. Erika 1975-ben kétgyermekes családayaként elveszíti férjét, amit sohasem képes kiheverni. Pilinszky János viszont ebben az időben találja meg élete párját a Párizsban élő Jutta Scherrer személyében, aki miatt haza sem utazik sógora temetésére (445), és aki nélkül nem hajlandó elutazni a londoni Penguin-előadóestre. A 448. levél jegyzete idézi Czigány Lóránt vallomását arról, miért nem volt hajlandó állni Jutta útiköltségét a londoni Szepsi Csombor Kör. Érdekes, hogy Hafner Csokits Jánostól már nem idézi Jutta hosszas jellemzését, mely szerint a nő önzése miatt nem teljesült be a kapcsolat, hiszen nem volt hajlandó Magyarországon élni. Az 1974-es levelek atmoszférájából bizonytalanság árad, a vízum kérése, lejárása körülötti procedúrák, az otthoniakkal kapcsolatos feszültségek töltik meg a leveleket. Az olvasó nem tudhatja pontosan az okát, de kikövetkeztethető, hogy a disszidálás lehetősége lebeg a levegőben, amiről nem volt tanácsos nyíltan levelezni. Pilinszky János ebben az időszakban a súlyosan idegbeteg, segítségre szoruló nővér és a szerelem között vívódik, amit a 8. számú levélfogalmazvány egyértelműen alá is támaszt: a Pierre Emmanuelnek szóló, el nem küldött levélben fontolgatja az emigrálás gondolatát. A különös az, hogy erre a levélre nem történik utalás egyik '74 körüli levél jegyzetében sem. Talán ez a bizonytalanság is hozzájárult Erika öngyilkosságához 1975-ben és a Juttával való szakításhoz 1976 februárjában. A jegyzet egy helyütt minden magyarázat nélkül közli a tényt, hogy 1975 óta Pilinszky János nem írt

verset, pedig a családi tragédiával való összefüggést még az *Új magyar irodalmi lexikon* is tényként közli. Csokits János szerint Erika összeomlásától kezdődik Pilinszky János egészségi romlásának folyamata. Ezt bizonyítja például a 626. levél: „Depresszió és tüdőgyulladás. Szervezetemben sok acetont találtak, ami a végső kiéhezetség jele, s a koncentrációs légerek tipikus betegsége volt”. Évekkel később is szomatikus eredetűnek tűnő betegségei támadnak: ültében elaludva megnyomódik egy ín a jobb kezében, éppen abban, amivel ír (643, 646). A jelenséget mintha már a tíz évvel korábbi, 186. levélben le is írná karjának leforrázása kapcsán: „Tudja, amikor már a szervezet átveszi és tehermentesíti az embert. A látható baj már a befejezést is jelenti”. Ez a fajta önemésztő lelkialkatbeli hasonlóság Simone Weilrel érthetővé teszi, hogy Pilinszky számára mennyire különleges jelentőségű, amit a sírjánál tett látogatása is jelez. Erről a 636. levél tesz említést, aminek jegyzete utal Pilinszkynek egy erről szóló cikkére, de arra, amit Csokits szemtanúként ír róla, már nem. Csokits szerint a hozzá legközelebb állók majdnem egyszerre történő elvesztése okozta lelki sérülés visszafordíthatatlan, és ezen az 57 évesen jött szerelem, Ingrid Fischeux sem segíthet. Erről a 665. és a 702. levélben mint egyéni mitológiájának befejezéséről vall Pilinszky János. Tüskés munkájában (127) idézi Pilinszky házasságról való véleményét egy 1978-as interjúból (igaz, hogy az 1954-es, rövid házassággal kapcsolatban, de az időpontból egyértelműen kiderül, hogy Ingridről van szó): „Ha sikerülne, azt egyértelműen a sorsom befejezésének tekinteném, mármint a magánéletem befejezésének”.

Pilinszky Jánosnak az irodalmi életben való részvétele ellenkezik azokkal a hiedelmekkel, amelyek szerint az Újholdasok közé tartozóként Weöres Sándorral, Nemes Nagy Ágnessel, Lengyel Balázsék körével tartana szoros kapcsolatot. Valódi, személyes, maradandó barátság Thurzó Gáborhoz és Rónay Györgyhöz kötötte az Élet és a Vigilia berkeiben induló költői pályája óta. Az 50-es évek nehéz időszakában a Válaszhoz küld nagyon sok levelet, Sárközi Mártának. A személyes kapcsolatot Németh Lászlóval vette fel. Élete végén pedig nem is irodalmárokkal tartott fenn bensőséges viszonyt, hanem Kondor Bélával és Kocsis Zoltánnal.

Tüskés Tibor szerint (111) Pilinszky János nem tartotta magát egyik nemzedékhez tartozónak sem: a Nyugat harmadik nemzedékéből fiatalsága miatt lógott ki, a negyedikbe korai sikeressége miatt nem fért bele. Ezzel szemben Pilinszky így vall a Sárközi Mártához szóló, 41. számú levelében: „sose hittem volna, hogy valamikor mint ocsmány »urbánus« Magukhoz tartozom” (1948); az 1975-ös 580. levelében: „Tudod, mint élő elégedetlen vagyok, de mint túlélő, elégedett a sorsommal... Végül is valami ilyesmi a mi nemzedékünk közérzete”. Az 513. levelében pedig többes szám második személyben beszél hajótörött nemzedékről.

A levelek más tekintetben is helyesbíthetik, pontosítják az eddig egyedüli Pilinszky-életrajzot. Tüskés szerint például nem jutott el Juttával Dalmáciába, aminek ellentmondanak a 608. levél és a 609. képeslap postabélyegzői, amelyeket igenis onnan adtak fel. Sőt az 585., a 629., a 689. levél tulajdonképpen különböző részletességű önéletrajz. Csokits szerint például Aczél György, az ötvenes évek kultuszmi-

nisztere macska-egér-játékot folytatott az idegbeteg költővel a külföldi kinttartózkodási engedélyek visszatartásával. Ezzel szemben Pilinszky János 1956-tól a Magvető Kiadóvállalat lektora, ahol szerinte nagyon kényelmes az állása, csak ne kéne a szerzőkkel érintkeznie (92). Az 1956-os évszám mellé (amelyhez összesen három képeslap tartozik, kettő az Írószövetség bécsi hajókirándulásáról) kívánczik az 1968-as, amikor a párizsi diáklázadásokról személyes tapasztalatot is közvetít a 368. levél, mivel Pilinszkyék csak könnygázfelhőn keresztül tudtak eljutni előadóestjük helyszínére. A külföldi előadótak hangulatát jellemzi például a 158. levél, miszerint Weöres Sándorral a színpadon, a földön ülve szerepeltek. És végül az irodalmi élethez tartozik a *Harmadnapon* című kötet ajánlásainak elhagyásával kapcsolatos problematika, amely Tüskés szerint (156) félreértésekre, sértődésekre adott okot. A 99. számú levél viszont pusztán egységes szerkesztői elvre utal.

Pilinszky János levelei sok vers különböző variánsú szövegét tartalmazzák. 1947-ben Rómából küldött haza verseket édesanyjának, hogy helyezze el azokat folyóiratokban (35, 36, 38). A 44., 45., 46. levelben a *Mire megjössz* című vers szövegváltozatai a vers keletkezéstörténetéhez, illetve az alkotói módszerhez fontos filológiai adatokkal szolgálhatnak. A 35. levél a *Piéta* gyönyörű magyarázatát adja, esetenként tehát a szerzői intenciót is feltárják a levelek, ami szerepet játszhat a versek értelmezésében. A *Rekviem*ről szól például a 106., a 107., a 114. és a 117. levél; a *Szálkák* kihagyhatatlanságáról a 495. levél; a drámákról a 615.; az 1978-as válogatott kötetének szerzői intenciójáról pedig az 568. levél tesz említést. Az 528.

levélben írta Pilinszky János: „a művészet: gyónás. Sokkalta inkább bűneink, esendőseink bevallása, mintsem reményeink, vágyaink kivetítése. Inkább tragédia, mint nemes utópia”. Máskor itthonról küldte el külföldre, fordítóinak verseit és azok magyarázatát (158, 175, 215, 261, 372, 379, 481, 563, 637). Van, hogy ajándékba küld verset (29). Sőt Kocsis Zoltánnak az egész *Három egyfelvonásos opera* szövegét küldte el levélben (654).

A 356. levél arról az alkotáslélektani pillanatról tanúskodik, ami a csend poétikájához vezetett: „Készülődöm egy nagyobb ugrásra is (költészet...), de még nem merek ugrani. Ugorjon a kis Roberta helyettem!” A jegyzet mindössze annyit jegyez meg erről, hogy Roberta a házvezetőnő kislánya Pierre Emmanueléknél.

JELENYITS István (Mozgó Világ, 1982/12, 112–115) elsőként hívta fel a figyelmet arra, hogy a „versek értelmezéséhez vegyük tüzetesebben szemügyre a prózai írásokat is”, mert a versek „prózájának párlatai”. Ennek bizonyítását monográfia feladatául tűzte ki. Ezen kívül az életmű kiadásra kerülését, a versek kritikai kiadását, a kulcsszavak szótárának elkészítését jelölte ki feladatul. TÜSKÉS Tibor szerint „szükséges és elengedhetetlen a filológiai munkák elvégzése, kritikai kiadás mielőbbi megjelentetése”, amit az értekezésében (Tiszatáj, 56[1996]/1, 49–54) felvetett kérdésekkel igyekszik elősegíteni. Ilyen a szövegkiadás problematikusságának kérdésköre. Nevezetesen, hogy Pilinszky lassan, sokáig érlelve, többször javítva dolgozik, hogy többszöri megjelenés során változtat a szövegeken, hogy ajándékba kézzel ír verset, amelynek során újra változtat. Ehhez a levelek újabb vizsgálati anyagot szolgáltatnak. Mindeme okok

miatt nehéz a versek keletkezési idejét megállapítani. Azt is felveti még Tüskés, hogy a *Harmadnaponban* visszamenőleg kellett a verseket datálnia Pilinszkynek, aminek során az *Apokrif*hez az 57-es dátum került. Tüskés szerint – többek visszaemlékezésével egyezően – már 1952-ben készen volt. DOMOKOS Mátyás a Pilinszky-filológiáról szóló cikkében (Tiszatáj, 51[1997], 145–150) a Pilinszky János *Összes munkái*-beli adatokkal cáfolhatatlanul bebizonyítja az *Apokrif* 1952-es keletkezését, és vitriolos hangnemben tesz megjegyzést „az elemi filológiai tények semmibe vételéről”. A valóban filológiai tartalmú frások – a Pilinszky János *Összes munkái* jegyzetanyagán kívül – Csokits János, Czigány Lóránt és Tüskés Tibor tollából valók.

Ezek közül a Tüskés-monográfiára egyáltalán nem hivatkozik a jegyzetanyag. De mit jegyzetel Hafner Csokits és Czigány írásaiból? Csokitsnak például azt a levelét, amire válaszolva Pilinszky *A szerelem sivatagát* elemzi (481). Azonban Juttáról való véleményét vagy éppen Jutta Csokits-hoz írt levelét már nem idézi (pedig ez utóbbi tényanyag). Czigány Lóránt „szubjektív kortársként” közöl adatokat Pilinszky Jánosról a londoni Szepsi Csombor Kör könyvtárának anyagából. Hafner egyedül azt jegyzeteli, hogy Czigány hogyan akadályozta meg Siklós Istvánt abban, hogy Jutta útját állja Párizsból Londonba, ami miatt meghiúsult Pilinszky János szereplése is. Ugyanakkor meglepő, hogy a Czigány által töredékesen idézett (többnyire Siklós Istvánhoz szóló) 24 levélből tizenegy nem szerepel Pilinszky János összegyűjtött levelei között.

Czigány részben elismeri Csokits érdekeit Pilinszky János műveinek angolra

fordításában, másrészt viszont súlyosan kritizálja személyeskedő írása miatt. A kortárs szemtanú szubjektivitását mintha ki akarná szűrni a levelek jegyzetelése, mintha egyfajta objektivitás mércéjével mérne, ami valószínűleg a tudományosságot szolgálja, de ez a szelekció tényeket is kiszűr. A levél szubjektív műfaj, és az érdeklődő olvasót pontosan a személyes részletek érdeklik. Ez a fajta száraz jegyzetelés kudarcot vall a levelek világának megjelenítésében.

A *Tanulmányok, esszék, cikkek* 1993-ban jelent meg, a *Beszélgetések* 1994-ben, a *Naplók, töredékek* 1995-ben, a *Széppróza* 1996-ban és 1998-ban (előzőleg megjelent Jelenits István szerkesztésében *Szög és olaj* címmel), a *Publicisztikai írások* 1999-ben, *Összes verseit* pedig 1992 és 1999 között hatszor adták ki. Pilinszky János *Összegyűjtött munkáinak* áradata a Pilinszky-életmű feldolgozásának inkább mennyiségi, mint minőségi anyagot szolgáltat. Hafner Zoltán is elismeri, hogy „valamennyi kötet elsősorban az olvasóközönség Pilinszky iránti szimpátiájának – ha tetszik, a kultusznak és a divatnak – köszönhető”.

Az összegyűjtött anyag hatalmas mennyisége, a szakirodalom kritikai kiadás

iránt kifejezésre juttatott igénye jelzi az életmű tudományos feldolgozásának szükségességét. A levelezés kiadása általában jó alkalom a kritikai kiadás első megközelítésére, hiszen ez alapján lehetséges tudományos igényű biográfiát írni, ami majd a versek kritikai kiadásának alapjául szolgálhat. Úgy tűnik, hogy az összegyűjtött teljes Pilinszky-életmű objektiv, tudományos feldolgozásának akadálya az anyag frissességében áll, amely még nem távolodott történelemmé. Az irodalomtörténet a Nyugat első nemzedékének feldolgozásánál tart, hiszen Babits Mihály életművének kritikai kiadása éppen készül, Kosztolányié el sem kezdődött.

Pilinszky János összegyűjtött leveleinek ellentmondásossága egyszerűen következménye a Pilinszky-életmű köztes állapotának: még nem lehet tisztán tudományos igénnyel fellépni vele szemben, annak ellenére, hogy már kortárs korában nyilvánvaló volt irodalomtudományi jelentősége. A Pilinszky János *Összegyűjtött munkái* a lehetséges megoldás a régi kiadások megismétlésének rossz és a kritikai kiadás ideális alternatívái között – mintegy kiaknázva a Pilinszky-kultusz teremtette piaci lehetőségeket.

Korda Eszter

H. NAGY PÉTER: KALLIGRÁFIA ÉS SZIGNIFIKÁCIÓ. TANULMÁNYOK, KRITIKÁK

Veszprém, Művészetek Háza, 1997, 116 l. (Vár Ucca Tizenhét Könyvek, 19).

Olyan fiatal szerző első kötetét veheti kezébe az olvasó, aki az utóbbi években több fórumon bizonyította már egyedi kritikai látásmódját. Tanulmánykötetekben, antológiákban és több országos folyóirat hasábjain jelentek meg írásai, me-

lyekből a jelen kötet közül válogatást. A gyűjtemény – melyhez névmutató is szerkesztetett – közli a kötetben szereplő írások eredeti változatának leelőhelyét. Az egyszerű, de igényes tipográfia Fenyvesi Ottó munkáját dicséri, míg a borítón Géczi